

Critical analysis of Salafi discourse in the poetry of Hashim al-Rifa'i based on the model of Norman Fairclough

Maryam Aliyari¹, PHD in Arabic language and literature, Tehran university, Tehran, Iran

Abolhasan Amin Moghadasi, Professor, Department of Arabic language and literature, Tehran university, Tehran, Iran

Mohammad Hasan Foadian, Associate Professor, Department of Arabic language and literature, Tehran university, Tehran, Iran

Masoud Fekri, Associate Professor, Department of Arabic language and literature, Tehran university, Tehran, Iran

Received: 18-02-2021

Accepted: 24-01-2022

Introduction: Nowadays, Salafiism is a discourse in socio-political arenas. Hashim al-Rifa'i is an Egyptian Muslim poet that has represented the Salafist thought in his poems. The critical analysis of the Salafist discourse in Rifai's poetry is conducted in this research to discover the basics of Salafi discourse and its philosophy in his poems.

Methodology:

The research was based on Norman Fairclough's critical discourse as a guide. In this sense, the three levels of description, interpretation, and explanation were used to study Rifai's poetry. The research deals with vocabulary and grammar at the level of description. At the interpretation level, it examines the situational and intertextual contexts. At the third level, it explains the philosophy of the Salafism in al-Rifai's poetry according to sociological theories.

Results and discussion: A significant subject that has entered the social-political sphere as well as the literary sphere during the past 100 years is the idea of Salafism as a realist phenomenon. This concept, understood idiomatically, is the outcome of a historical trend in Islam that views itself submissive to the virtuous predecessor (Salaf-e-Saleh) in terms of religious observance and imitates the Prophet of Islam (pbuh), his companions, and subordinates in deeds and beliefs. The Salafi movements, however, which are the result of Ibn Taymiyah's misinterpretations of the ideas of monotheism, polytheism, tradition, and heresy, are what we witness today in the political and social spheres. However, Sayed Jamaluddin Asadabadi, the man who started the changes in Islamic society, was the one who first put out the Salafist discourse, which is seen as a subset of the idea of going back to the original Islam or Islamic fundamentalism. This reformist or moderate Salafi movement aimed to free Islam from imitation and stagnation via moral, cultural, and political rebirth. Sayed Jamal believed that Islam itself holds the key to the salvation of the diseased Islamic community. Hashim al-Rifa'i was influenced by Sayed Jamal al-Din Asadabadi and Mohammad Abdo's Salafi tendency and Ekhvan al-moslemin jihadi movement. He deals with issues such as the formation of the Islamic society,

¹- Corresponding Author Email: Maryam.aliyari@ut.ac.ir

returning to authentic Islam and the Qur'an, incompetent rulers, ignorance, negligence and weakness of the public will, and jihad against colonialism.

Conclusion: The analysis of Hashim al-Rifa'i's poems shows that the discourse ruling them is Salafism and the Islamization of society through jihad and political struggle. The results indicate that Rifa'i was influenced by the reformist Salafist movement of Seyyed Jamaluddin Asadabadi, and he has represented the basics of patriotism, anti-colonialism, pride in the glorious Islamic past, reforming the rulers, condemning the ignorance of people, returning to the Qur'an and the original teachings of the religion, Jihad, lack of freedom of speech, the press, and unity in his poems. The poet, inspired by the Ekhvan al-Moslemin jihadi movements, believes that jihad is the only way to Islamize the society. Also, widespread political, social and cultural crises in Islamic societies, including the crisis of individual and social identity in the face of modernity, the crisis of the legitimacy of governments, the hegemony of the modern western system, the weakness and decline of Islamic societies, disillusionment with the present and the lack of an alternative indigenous version to reform the society, have caused the formation of Salafi tendencies in the poet. Al-Rifa'i seeks to form an Islamic society and, as an Islamist poet, emphasizes his Islamic identity against the supporters of secularism, who threaten his Islamic identity. This state is called separatism in identity. Separation in identity occurs as a result of emphasizing one of the sources of identity, such as religion, language, and nationality, and it causes a person to be recognized only by this identity in al-Rifa'i's court. There is a singular identity that was formed based on the cultural and educational atmosphere of the poet, based on the source of religion. The sum of these factors, along with the failure of western versions to provide a solution to the many crises of Islamic societies, made Al-Rifa'i consider Islam as an original divine support to provide a way out of many crises in the society and believe in the absolute sovereignty of God in all areas of human life and the capacity of Islam to provide an evolving social political system that can be adapted to all times and places. He relies on Islam as a civilized social system, a comprehensive religious system that includes the components of a happy worldly and hereafter life and can respond to human needs in all eras in individual and social spheres.

Keywords: Contemporary Arab poetry, Critical discourse analysis, Fairclough, Salafism, Hashim al-Rifai.

References

The Holy Quran.

Agha Golzadeh, F. (1385). critical discourse analysis. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. (In Persian)

-----, Ghiathian, M. (1386). "Dominant approaches in discourse analysis". Journal of Language and Linguistics, third period, V1 (series 5), pp 39-54. (In Persian)

Al-Rifai, H. (1985). Diwan Hashim Al-Rifai. collection and research of Mohammad Hasan Brigash, second edition. Jordan: Al Manar Library. (In Arabic)

Al-Sadooq, M. (2015). Kamal al-Din and Tamam al-Neema. Tehran: Islamiya. (In Arabic)

- Al-Seyed, R. (2005). "Islamists and globalization; The world in the mirror of identity". translated by Mohammad Mehdi Khalaji. *Criticism Quarterly*, pp. 142-164. (In Persian)
- Aliyari, M. Amin moghadasi, A. (1402). "A Critical Analysis of Salafi Discourse in Contemporary Arab poetry based on Fairclough's Critical Discourse Model (A case study of Diwan Al-Siasiyat by Ahmed Muharram)". *Lesane mobin*, V 53, pp 39-60. 10.30479/lm.2023.18422.3502 (In Persian)
- Asadabadi, J. (1355). *Jamaluddin Asad Asadabadis articles*. by Abolhasan Jamaluddin Asadabadi, Tehran: Dawn of Azadi. (In Persian)
- Jamjom, Z. (2004). *Hashim al-Rifai, the legend of poetry and martyrdom*. Oman: Dar Ammar. (In Arabic)
- Castells, M. (1382). *Age of Information*, translated by Hassan Chavoshian, V2, Tehran: Tare nou. (In Persian)
- Cambanini, M. (2006). *History of Egypt Hadith*. translated by Imad al-Baghdadi. Cairo: Majlis-e-Ali for culture. (In Arabic)
- Darvishi, H. (1400). "In the meaning and indicators of Islamic fundamentalism". *Quarterly Journal of the Iranian Association for Cultural and Communication Studies*, V 62, pp 193-220. jscs.2020.134954.2204/10.22034 (In Persian)
- Dekamjian, H. (1383). *Islam in Revolution: Contemporary Islamic Movements in the Arab World*. translated by Hamid Ahmadi, Tehran: Keihan. (In Persian)
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. England: longman (in English).
- (1387). *Critical Analysis of Discourse*. translated by Fateme Shayeste Piran. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Islamic Guidance .(In Persian)
- (2018). *critical discourse analysis*. translated by Ruhollah Ghasemi. Tehran: Andisheh Ehsan. (In Persian)
- Farmanian, M. (1395). *an introduction to the distribution of Salafism and Wahhabism in the world*. Qom: Rahpouyan Andisheh. (In Persian)
- (1400) .*The intellectual foundations of Salafism*. Qom: Rahpouyan Andisheh. (In Persian)
- Fazli, M (2013). "Critical Discourse and Discourse Analysis". *Journal of Humanities and Social Sciences*, 4th year, V 14 , pp. 81-107. (In Persian)
- Ghonaim, A. (2012). *Jamal Abdel Nasser and his age*. Cairo: Dar al-Maarif. (In Arabic)
- Khedri, A. (2017). "Study of Literary Commitment in Hashem Al-Rifai's Poems". *Sistan and Baluchistan University Lyric Literature Research Journal*, 16th year, V 31, pp 29-46. jllr.2019.4386/10.2211 (In Persian)
- Makarem Shirazi, N. (1373). *Tafsir Nemone*. V III. Qom: Islamic History and Studies Office. (In Persian)
- Mir Salim, M. and others. (1375). *Encyclopaedia of Islamic World*. Iran: Islamic Encyclopedia Foundation. (In Persian)
- Nasiri, M. (1380). "Historical contexts and the course of Seyyed Jamaluddin Asadabadi's reformist thoughts". *Marfath magazine*, No. 51, pp. 66-75. (In Persian)
- Qutb, M. (1992). *Ignorance of the twenty Century*. Cairo: Dar al-Shorouq. (In Arabic)
- Roy, O. (1378). *The Experience of Political Islam*. translated by Mohsen Modir Shaneh-chi and Hossein Motiei Amin. Tehran: Al-Hadi. (In Persian)

----- (1387). Globalized Islam. translated by Hasan Fereshtian. Qom: Bostan Kitab. (In Persian)

Seyyed Qutb, (1979). Ma'alim fi al-Tariq. Beirut: Dar al-Shurouq. (In Arabic)

Sen, A. (2008). identity and violence. Translated by Fereydoun Majlesi. Tehran: Ashtian. (In Persian)

Widdowson, H. J. (2013). discourse analysis. translated by iilGhami and Davari Ardakani. Tehran: Sociologists. (In Persian)

Zulfaqari, M., Salamat, S. (1387). "Studying the thoughts of Seyyed Jamaluddin Asadabadi." Rahavard Siasi, issue 20, pp 129-152. (In Persian)

واکاوی انتقادی گفتمان سلفی در شعر هاشم الرفاعی بر اساس الگوی نورمن فرکلاف

مریم علی یاری^۱، دکترای زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران
ابوالحسن امین مقدسی، استاد گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران
محمد حسن فؤادیان، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران
مسعود فکری، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۹

چکیده

نظر به اینکه امروزه سلفی‌گری در عرصه‌ی سیاسی اجتماعی به یک گفتمان تبدیل شده و هاشم الرفاعی به عنوان شاعر اسلام‌گرای مصری، اندیشه‌ی سلفی را در اشعار خود بازنمایی نموده، واکاوی انتقادی گفتمان سلفی در شعر رفاعی موضوعی است که با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد تا مبانی و فلسفه‌ی گفتمان سلفی را در اشعار هاشم الرفاعی کشف و رمزگشایی نماید. بر اساس نتایج پژوهش، رفاعی متأثر از جنبش سلفی اصلاحی سیدجمال‌الدین اسدآبادی مبانی میهن‌پرستی، استعمارستیزی، افتخار به گذشته‌ی درخشان اسلامی، اصلاح حاکمان، نکوهش جهل و غفلت مردم، بازگشت به قرآن و تعالیم اصیل دین، جهاد، عدم وجود آزادی بیان، مطبوعات و اتحاد را در اشعار خود بازنمایی نموده است. شاعر مُلهم از حرکت جهادی اخوان‌المسلمین، تنها راه اسلامی‌سازی جامعه را جهاد قلمداد می‌کند. همچنین با توجه به بحران‌های گسترده‌ی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جوامع اسلامی از جمله بحران هویت فردی و اجتماعی در مواجهه با مدرنیته، بحران مشروعیت حکومت‌ها، هژمونی نظام مدرن غربی، ضعف و انحطاط جوامع اسلامی، سرخوردگی از زمان حال و نبود نسخه‌ی بومی جایگزین برای اصلاح جامعه، می‌توان فلسفه‌ی گرایش سلفی در شاعر را کشف و مورد تحلیل قرار داد.

کلیدواژه‌ها: شعر معاصر عرب، تحلیل گفتمان انتقادی، فرکلاف، سلفی‌گری، هاشم الرفاعی.

^۱-پست الکترونیکی نویسنده‌ی مسئول: Maryam.aliyari@ut.ac.ir

مقدمه

تحلیل انتقادی گفتمان، جامعه‌شناسانه‌ترین روش در تحلیل متن است که ریشه در زبان‌شناسی انتقادی دارد. این رویکرد، «در درجه‌ی اول به مسأله‌ی سوء استفاده از قدرت، سلطه، نابرابری، بازتولید و مقاومت در برابر قدرت پرداخته» (فاضلی، ۱۳۸۳: ۸۸) و با هدف آشکارسازی روابط پنهان قدرت و فرآیندهای ایدئولوژیکی در زبان‌شناسی، زبان را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد. تحلیل گفتمان انتقادی «متن را در ارتباط با بافت اجتماعی که متن در بستر آنها به وجود آمده و در همان بافت باید تفسیر شوند، مورد تحلیل قرار می‌دهد» (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۱).

یکی از مهم‌ترین مسائلی که شاعران معاصر در تولیدات ادبی خود بدان پرداخته‌اند، وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه است. در این میان، شاعران اسلام‌گرا، ریشه‌ی مشکلات جامعه را دوری از تعالیم اسلام اصیل می‌دانند و متناسب با شرایط جامعه، در کاستی‌ها به اصلاح شرایط و در جوامع متکی بر نظام‌های غیراسلامی، به تغییر بنیادی در نظام حاکم دعوت کرده و تنها راه اصلاح جامعه را بنیادگرایی اسلامی می‌دانند. این اصطلاح که وام گرفته از جریان بنیادگرایی^۱ است، به معنای بازگشت به اصول بنیادی اسلام می‌باشد. اندیشه‌ی بازگشت به اسلام اصیل، اولین بار توسط سیدجمال‌الدین اسدآبادی، طلایه‌دار اصلاحات در جامعه‌ی اسلامی مطرح گردید. سیدجمال و شاگردش محمد عبده، بانفوذترین چهره‌های جنبش اصلاح‌طلبی دینی بودند که اندیشه‌های آنها توسط رشیدرضا در مجله‌ی المنار منتشر می‌شد و جنبش آنها یک جنبش اعتدالی با گرایش عقلی، روشنگری و آزادی‌خواهی بود. این اندیشه که به حوزه‌ی ادبیات نیز راه یافته، «در مقوله‌هایی مانند تشکیل جامعه‌ی اسلامی، اتحاد و همگرایی، استعمارستیزی، بازگشت به اسلام اصیل و قرآن، اصلاح حاکمان و مردم بازنمایی می‌شود» (علی‌یاری و مقدسی، ۱۴۰۲: ۴۰).

اما سایر داعیان بازگشت به اسلام همچون رشیدرضا دچار انحراف شدند؛ وی با اینکه خود را ادامه‌دهنده‌ی راه سیدجمال می‌دانست، «تحت تأثیر افکار وهابیان با ابن تیمیه آشنا شد، عقاید وی را پذیرفت و بیش از اصلاح، مبلغ وهابگیری شد» (فرمانیان، ۱۴۰۰: ۶۹-۷۰). داعیانی مانند احمدخان هندی و سیدقطب نیز گرایش قهری داشتند؛ سید قطب، «با اعتقاد به اینکه قوانین اسلام در جهان امروز اجرا نمی‌شود، آن را جامعه‌ی جاهلی می‌خواند» (قطب، ۱۹۹۲: ۲) و «مسلمانان را موظف به جهاد با کفار و حکومت‌های دست‌نشانده می‌دانست» (سید قطب، ۱۹۷۹: ۵۵-۶۵).

سلفی‌گری که یکی از زیرشاخه‌های بنیادگرایی اسلامی محسوب می‌شود، امروزه در عرصه‌های سیاسی اجتماعی به یک گفتمان تبدیل شده و در اصطلاح، نتیجه‌ی جریانی در تاریخ اسلام است که در تمسک به دین، خود را تابع سلف صالح می‌دانند و در اعمال و اعتقادات، از

سلف که پیامبر اسلام (ص)، صحابه و تابعین هستند، پیروی می‌کنند. این پژوهش کیفی با روش تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، به مطالعه اشعار هاشم الرفاعی شاعر معاصر مصر، که دارای گرایشات سلفی است و این اندیشه را در تولیدات ادبی خود بازنمایی نموده است، می‌پردازد. نظر به اینکه سلفی‌گری یک جریان مهم و تأثیرگذار در تاریخ تفکر بشری در عرصه‌ی جهانی است و امروزه به یک گفتمان تبدیل شده، بررسی مبانی فکری و فلسفه‌ی بازنمایی آن در ادبیات به طور عام و در شعر به طور خاص حائز اهمیت است. این پژوهش می‌کوشد با واکاوی انتقادی گفتمان سلفی در شعر هاشم الرفاعی، به این سؤالات پاسخ دهد:

مبانی گفتمان سلفی در شعر رفاعی بر اساس نظریه‌ی فرکلاف چیست؟
فلسفه‌ی گرایش سلفی در رفاعی بر مبنای نظریه‌ی فرکلاف چگونه قابل تحلیل است؟
می‌توان گفت که مبانی گفتمان سلفی در دیوان رفاعی، بازگشت به اسلام اصیل، اتحاد، تشکیل جامعه‌ی اسلامی، حکومت و خلافت است. تفکر سلفی در رفاعی، متأثر از جنبش سلفی سیدجمال الدین اسدآبادی، گرایشات ضداستعماری وی و بحران‌های متعدد جوامع اسلامی قابل تحلیل است.

پیشینه‌ی پژوهش

پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع سلفی‌گری، بیشتر به مطالعه‌ی تاریخی، تحلیل و نقد اندیشه سلفی‌گری، ظهور و گسترش آن پرداخته است؛ اما در میان پژوهش‌های مرتبط، نصرت الله منصور کیایی در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «ترجمه و شرح ادبی و موضوعی ۱۵۴ بیت از دیوان هاشم الرفاعی» (۱۳۹۱) به ترجمه و شرح ادبی ۱۵۴ بیت از اشعار رفاعی پرداخته است و ارتباطی با موضوع سلفی‌گری ندارد.

جهانگیر جهانگیری و علی بندرریگی‌زاده در مقاله‌ی «زبان، قدرت و ایدئولوژی در رویکرد انتقادی نورمن فرکلاف به تحلیل گفتمان» (پژوهش سیاست نظری، ش ۱۴: ۱۳۹۲)، رویکرد انتقادی فرکلاف و رابطه‌ی میان زبان، قدرت و ایدئولوژی را مورد مذاقه قرار داده‌اند. سوسن کاکایی در پایان‌نامه‌ی «بررسی جلوه‌های مقاومت و پایداری در دیوان هاشم الرفاعی» (۱۳۹۵) به بررسی جلوه‌های مقاومت در شعر رفاعی پرداخته است. علی خضری در مقاله‌ی «تعهد ادبی در شعر هاشم الرفاعی» (ادب غنایی، ش ۳۱: ۱۳۹۷) مهم‌ترین جلوه‌های تعهد ادبی در شعر هاشم الرفاعی را مورد بررسی قرار داده است.

ناصر زارع و همکاران در مقاله‌ی «تحلیل انتقادی گفتمان الحرب فی بر مصر اثر یوسف القعید» (زبان و ادبیات عربی، ش ۲۲: ۱۳۹۹)، به تحلیل انتقادی این رمان از منظر فرکلاف پرداخته‌است.

مریم علی‌یاری و ابوالحسن امین مقدسی در مقاله‌ی «تحلیل انتقادی گفتمان سلفی در شعر معاصر عرب با تکیه بر الگوی فرکلاف: مطالعه موردی دیوان سیاسیات احمد محرم» (لسان مبین، ش ۵۳: ۱۴۰۲) با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، به تحلیل گفتمان سلفی در دیوان سیاسیات احمد محرم پرداخته‌اند.

بر این اساس مشاهده می‌شود که در هیچ‌یک از پژوهش‌ها به واکاوی انتقادی اندیشه‌ی سلفی در اشعار هاشم الرفاعی پرداخته نشده‌است.

تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

نورمن فرکلاف، یکی از چهره‌های شاخص در حوزه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی است. وی رویکرد خود را مطالعه‌ی انتقادی زبان می‌نامد و تحلیل گفتمان انتقادی را روشی برای بررسی تحولات اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر گفتمان می‌داند. گفتمان در نگاه فرکلاف، «عنصری از زندگی اجتماعی است که مرتبط با سایر عناصر آن، به منظر خاصی از کاربرد زبان اشاره دارد» (Fairclough, 2001:3) که طی آن مردم به‌طور ناآگاهانه روابط خاصی از قدرت را رسمیت می‌بخشند یا از آن مشروعیت‌زدایی می‌کنند. هدف او از مطالعه‌ی زبان، «افزایش توجه به اهمیت والای زبان در تولید، حفظ و تغییر روابط اجتماعی قدرت و کمک به افزایش آگاهی نسبت به نقش زبان در سلطه‌ی گروه حاکم است» (آقاگل‌زاده و غیاثیان، ۱۳۸۶: ۴۱). در این رویکرد، زبان به منزله‌ی یک کنش اجتماعی در نظر گرفته می‌شود که با کاربرد زبان متفاوت است و ضمن پیوند با سایر کنش‌های اجتماعی، نوعی جبر اجتماعی بر آن حاکم است. لذا فرکلاف «در پی یافتن نوعی رابطه میان زبان و اجتماع است و می‌کوشد تا نشان دهد که کاربرد زبان به خودی خود همیشه عملی اجتماعی است و اعمال فردگرایانه کاربرد زبان در انزوای زبان‌شناختی نیستند؛ بلکه تحت حاکمیت شرایط ایدئولوژیک و اجتماعی گسترده‌تر جامعه قرار دارند» (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۰). فرکلاف در بُعد عملی، با دو رویکرد تحلیل زبان‌شناختی و بینامتنی و در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین، متن را مورد مطالعه قرار می‌دهد.

توصیف

در نظریه‌ی فرکلاف، توصیف پیش‌نیاز تفسیر و تبیین متن محسوب می‌شود. در این سطح، «مشخصه‌های زبان‌شناختی متن از جمله واژگان، دستور زبان، معناشناسی، آواشناسی و واج‌شناسی» (Fairclough, 2001: 97- 103)، مورد توصیف قرار می‌گیرد.

تفسیر

تفسیر، حاصل محتویات متن و ذهنیت مفسر یا به عبارتی دانش زمینه‌ای مفسر در تحلیل متن است؛ زیرا مشخصه‌های صوری متن، عناصر دانش زمینه‌ای ذهن مفسر را فعال می‌کند. در این سطح، «بافت و موقعیت و راهبردهای بینامتنی، متناسب با آنچه در سطح اول مورد توصیف قرار گرفت» (Fairclough, 2001: 97- 112)، در تحلیل متن لحاظ می‌شود.

تبیین

در این سطح، فرکلاف، گفتمان را نوعی کنش اجتماعی در نظر می‌گیرد و «به توضیح چرایی تولید چنین متنی از میان امکانات مجاز موجود در آن زبان در ارتباط با عوامل جامعه‌شناختی، تاریخی، گفتمان، ایدئولوژی، قدرت و دانش فرهنگی اجتماعی می‌پردازد» (Fairclough, 2001: 97- 117) و نشان می‌دهد که ساختارهای اجتماعی و گفتمان از رابطه‌ای متقابل برخوردارند و متأثر از یکدیگر شکل می‌گیرند.

تحلیل انتقادی گفتمان سلفی در دیوان هاشم الرفاعی

دیوان هاشم الرفاعی بازتابی از شرایط سیاسی، اجتماعی مصر در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۴۸-۱۹۵۹ است و از تجربه‌ی شاعر در مواجهه با استعمار و رویکرد مخالفت‌جویانه‌ی وی در تقابل با حکومت جمال عبدالناصر پرده برمی‌دارد. در ادامه، این دیوان با تکیه بر نظریه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین مورد بررسی قرار می‌گیرد.

توصیف

در این سطح، اشعار رفاعی در حوزه‌ی واژگان و دستور زبان مورد توصیف قرار می‌گیرد.

واژگان: ارزش تجربی، بیانی، رابطه‌ای

متن، حاصل هم‌آیی واژگانی است که نویسنده متأثر از نگرش خود آنها را انتخاب می‌کند. از منظر

فرکلاف، واژه‌ها از ارزش‌های متفاوتی مانند ارزش تجربی، بیانی و رابطه‌ای برخوردارند. البته در برخی موارد یک واژه می‌تواند همزمان از هر سه ارزش بهره‌مند باشد.

ویژگی صوری دارای ارزش تجربی «سرنخی از روشی به دست می‌دهد که در آن تجربه‌ی تولیدکننده متن از جهان طبیعی یا فضای اجتماعی بازنمایی می‌گردد» (فرکلاف، ۱۳۸۷: ۱۷۱)؛ تجربه‌ای که محصول جهان‌بینی شاعر است و با دانش، محتوا و اعتقادات سر و کار دارد. وطن، یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های شاعران مقاومت، تبعید و استعمارزده است؛ رفاعی به عنوان یک شاعر استعمارزده، وطن را محور موضوعات خود قرار می‌دهد و گذشته‌ی درخشان وطن را این‌گونه به تصویر می‌کشد:

وَسَنَا الْخُلُودِ يَشُعُّ مِنْ مَاضِيكِ	تَبْعُ الْجِهَادِ يَفِيضُ مِنْ وادِيكِ
يا مصرُ، وَالنَّيْلُ الْعَظِيمُ أَبُوكِ	وَإِلَيْكَ يَنْتَسِبُ الْفَخَارُ وَكَيْفَ لَا
وَأَنَارَ لَيْلِ الْعَالَمِينَ تُنُوكِ	شَيَّدْتَ لِلدُّنْيَا صُرُوحَ حَضَارَةٍ
سَيَظِلُّ تاجاً خَالِداً يَعْلُوكِ	لَكَ فِي سِجِلِّ الْمَجْدِ ذِكْرُ أَبِيضُ

(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۱۳۷)

هم‌آیی واژگانی مانند «نبح، جهاد، فیض، سنا، خلود، فخار، العظیم، صروح، حضارة، أنار، المجد، أبيض، تاجا، خالدا و يعلوك» بیانگر افتخار شاعر به وطن و گذشته‌ی درخشان آن است. عبارات به‌کاررفته در هر مصراع نیز مکمل این معناست. شاعر با تقدیم جار و مجرور (إليك) در عبارت «إليك ينتسب الفخار»، فخر را در مصر محصور می‌کند و آن را سرچشمه‌ی جهاد، تمدن و مجد معرفی کرده و راز حفظ این مجد و عظمت را پیوند با اصالت می‌داند:

لَنْ تَبْلُغَ الْمَجْدَ الْمُؤَمَّلَ أُمَّةٌ	قَدْ قُطِعَتْ أَوْصَالُهَا تَقْطِيعاً
فَدَعُوا التَّفَرُّقَ وَالشَّقَاقَ وَهَيُّوا	لِلنَّيْلِ عِزًّا كَالْقَدِيمِ رَفِيعاً

(همان: ۱۳۱)

جملات منفی دارای ارزش تجربی هستند و اهمیت آنها از این‌رو است که اساسی‌ترین روش برای تشخیص واقعیت محسوب می‌شود. رفاعی با استفاده ادات نفی «لن» که بیانگر قطعیت نفی در آینده است، بزرگی را از امتی که از اصل خود جداشده، تا ابد به دور می‌داند. شاعر از هم‌وطنان خود می‌خواهد که برای بازیابی عظمت مصر، تفرقه و نفاق را رها کنند. رفاعی، دعوت به اتحاد را که یکی از اصول مهم اسلام‌گرایی است، وظیفه‌ی خود می‌داند و شرط شکست استعمار و نابودی حاکمان فاسد را اتحاد قلمداد می‌کند.

در ارزش بیانی، تولیدکننده متن «ارزیابی خود از واقعیت را ارائه می‌دهد. این ویژگی صوری با

فاعل‌ها و هویت‌های اجتماعی سر و کار دارد» (فرکلاف، ۱۳۸۷: ۱۷۲). واقعیت وطن در نگاه رفاعی، حاکمیت استبداد و استعمار است:

أنا يا أخى في النيل... وَالظُّلْمُ مُخَيِّمٌ وَالْجِرَاحُ
 فِي ظُلْمَةِ الْإِزْهَابِ أَحْيَا... تَحَتَّ تَهْدِيدِ السَّلَاحِ
 مُتَلَهِّفًا لِلْفَجْرِ... فَجَرَ التَّوْرِ... أَحْلَمُ بِالصَّبَاحِ
 وَالشَّعْبُ مَجْرُوحُ الْإِبَاءِ... يُمَضُّهُ وَخَزُّ الرِّمَاحِ
 دَامِيَ الْفُؤَادِ مِنَ التَّعَسُّفِ... مِنْ جَمَالٍ... مِنْ صَاحِ
 (الرفاعي، ۱۹۸۵: ۴۰۲)

هم‌آیی واژگان «الظلم، جراح، ظلمة، إرهاب، تهديد، سلاح، مجروح، رماح، دامی و تعسف» در کنار تصریح به اسامی جمال عبدالناصر و صلاح سلم^۲ که در نقش فاعلان و کنش‌گران، دارای هویت اجتماعی منسوب به حاکمیت هستند، فضایی سراسر خفقان و استبداد را تداعی می‌کند. رفاعی حکومت جمال عبدالناصر را دیکتاتور قلمداد می‌کند. گفته می‌شود عبدالناصر «شخصیتی مستبد و سلطه‌ای عظیم داشت که برای هیچکس اهمیت قائل نمی‌شد» (کامبانی، ۲۰۰۶: ۱۲۲) اشعار سیاسی رفاعی به‌ویژه دیوان «جراح مصر» تصویری از مصر در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۵۲-۱۹۵۶ است؛ «در این سال‌ها هنوز جایگاه عبدالناصر در حکومت تثبیت نشده بود و وی برای حفظ قدرت و مقابله با دشمنان انقلاب دست به هر اقدامی می‌زد؛ از پرداخت رشوه به کارکنان حمل‌ونقل عمومی و ایجاد اعتصاب، انفجار در اماکن مختلف، تا بازداشت و شکنجه‌ی مخالفان، تحریف تاریخ و [اقداماتی از این دست]؛ اما پس از استقرار امور به‌ویژه پس از ۱۹۵۶، رویه‌ی خود را تغییر داد» (غنیم، ۲۰۱۲: ۲۶۶-۲۷۰). از سوی دیگر مخالفت عبدالناصر با جنبش اخوان المسلمین به‌عنوان نماینده‌ی جریان‌ات اسلام‌گرا، در رویکرد رفاعی بسیار مؤثر بوده‌است. بسیاری از رهبران اخوان در دوره‌ی عبدالناصر، در زندان به سر می‌بردند یا همچون سید قطب اعدام شدند. لذا شاعر، متأثر از جنبش اخوان المسلمین به‌طور جدی با حکومت عبدالناصر مخالف بود و اعتقاد داشت که نظام حکومتی ناصر، با پرداخت رشوه و قراردادن جاسوس در مناطق مختلف، نخبگان را در فضایی خفقان‌بار قرار داده‌است:

هُم أَخْرَسُوا الْأَصْوَاتَ حَتَّىٰ أَنهَا
 بَاتَتْ تُكْتَمُ زَنَةُ الْأَعْوَالِ
 هُمْ حَطَمُوا الْأَقْلَامَ.. وَمَا تَرَكَوْا لَنَا
 غَيْرَ التَّفَاقِ بِغَيْشَةِ الْهَطَّالِ
 بَشُّوا عِيُونَ الْبَغْيِ فِينَا وَأَشْتَرُوا
 بَعْضَ النَّفُوسِ حَقِيرَةً بِالْمَالِ

وَاشْتَدَّ لَفْحُ الرُّعْبِ حَتَّى أْخَمَدُوا حُرِيَّةَ الآرَاءِ وَالْأَقْلَامِ
(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۳۹۴)

رفاعی با همنشینی عبارات «أخرسوا الأصوات، حطّموا الأقلام، أخمّدوا الآراء، تكتّم رنة الإعوال»، اوج خفقان حاکم بر جامعه‌ی مصر را به تصویر می‌کشد. مشخص بودن کنش و کنشگران نشان از عدم محافظه‌کاری و قاطعیت رفاعی در مخالفت با حکومت دارد. حکومت اشکال مختلف آزادی بیان - شفاهی و نوشتاری - را سرکوب و نخبگان، صاحبان اندیشه را به‌طور کامل تحت کنترل و نظارت اجباری خود قرار داده‌است و با سوءاستفاده از جهل و غفلت مردم، ترس و وحشت را در میان آنها منتشر کرده تا به اهداف شوم خود دست یابند:

الْجَهْلُ يَضْرِبُ فِي الْفُرَى أَطْنَابَهُ وَالْفَقْرُ فِي شَتَى الْمَنَازِلِ يَبْعُجُ
النَّيْلُ يُضْنِيهِ الْأَسَى فَالْيَ مَتَى يَا قَوْمُ نَرُضَى بِالْهُوَانِ وَنَخْضَعُ
(همان: ۱۳۶)

هم‌آیی عبارات «الجهل يضرب أطنابه، والفقر في شتى المنازل يقبع، والنيل يضنيه الأسى وإلى متى نرضى بالهوان» تصویرگر وضعیت اجتماعی آن روز مصر است. فراگیری جهل و فقر در میان مردم، آنان را در خواب غفلت فرو برده و زمینه‌ی سلطه‌ی حاکمان مستبد و دخالت بیگانگان را در کشور فراهم کرده‌است. رفاعی معتقد است اگر مردم از بصیرت و دانش لازم برخوردار بودند، حاکمان شایسته و متعهدی را برای کشور انتخاب می‌کردند و در صورت مشاهده‌ی ظلم، با مبارزه و مقاومت، آنان را به اصلاح و داشته‌ی یا سرنگون می‌کردند.

اما ارزش رابطه‌ای در واژگان، بیانگر روابط اجتماعی میان افراد حاضر در متن است و به نقش واژگان در ایجاد این رابطه‌ها می‌پردازد؛ به عبارت دیگر چگونه واژگان، رابطه‌ی میان افراد حاضر در متن را تبیین می‌کنند. حکومت و حاکمان مهم‌ترین موضوع شعر رفاعی است؛ او همواره مواضع تند و قاطعانه‌ای در برابر حکومت جمال عبدالناصر داشته و او را جلاد مصر و بزرگ ستمگران خطاب می‌کند:

جَلَادُ مِصْرَ!! وَيَا كَبِيرَ بُغَايَتِهَا مَهْلًا - فَايَّامَ الْخَلَاصِ دَوَانِي
مِنْ أَيِّ غَابٍ قَدْ أَتَيْتَ بِشَرَعَةٍ مَا إِنَّ يُسَاسُ بِهَا سَوَى الْحَيَوَانِ
(همان: ۳۹۹)

در هر زبان «امکان بیان جهت‌گیری‌های فردی، عقاید و ارزش‌گذاری‌های شخصی برای گویشوران فراهم شده‌است. ساختارهای دستوری و واژگان متفاوت، امکانات متعدد ارجاع به یک مفهوم واحد را ایجاد می‌کنند» (ویدوسن، ۱۳۹۳: ۱۰۹) عبارات «جلاد مصر» و «کبیر بغایتها»،

جایگزینی برای نام جمال عبدالناصر است. این ارجاع بر حسب بازنمایی خاص حکومت از منظر ایدئولوژی ظلم‌ستیزی، دارای ارزش تجربی است. به نظر می‌رسد رفاعی با به‌کارگیری این ارجاعات توهین‌آمیز، قصد اشاره به موقعیت رسمی عبدالناصر را دارد. البته انتخاب این اصطلاحات ارجاعی حاکی از رویکرد مخالف‌جویانه‌ی شاعر است. اما اجتناب‌نکردن از به‌کارگیری آن نیز دارای ارزش رابطه‌ای است؛ با این فرض که ایدئولوژی اخوانی زمینه‌ی مشترک میان شاعر و مشارکین است. رفاعی با اینکه مواضع تنیدی نسبت به حکومت دارد و آن را عامل وضعیت کنونی مصر می‌داند، اما از نقش مردم غافل نیست و آنان را زمینه‌ساز استیلاستبداد قلمداد می‌کند:

يا أَيُّهَا الشَّعْبُ الدَّلِيلَةُ رُوحُهُ هَذَا هُوَ أُنْكَ مَضْرَبُ الْأَمْثَالِ
فِيمَ التَّطَلُّعِ لِلْكَرَامَةِ وَالْعُلَا هَلْ تَعْرِفُ الْهَيْجَاءَ ذَاتُ حِجَالِ
(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۳۹۵)

هم‌آیی عبارات «الشعب، الدلیله روحه، ذات حجال»، تصویرگر ویژگی‌های درونی مردم مصر است. ذلت آنقدر در درون آنان عمق یافته که در میان سایر ملت‌ها ضرب‌المثل شده‌اند. رفاعی مردمی با این ویژگی‌ها را از کرامت و عزت به دور می‌داند. افزون بر این، اصطلاح «ذات حجال» برای ارجاع به مردانی ضعیف‌النفس، ذلیل و ترسو در خارج از متن، انتخاب شده‌است. میدان جنگ جای مردم ذلیل و ترسو نیست؛ در واقع منظور از «ذات حجال»، عروس حجله‌نشین است که تنها به داماد خود می‌اندیشد. واژگان بدیل برای «ذات حجال» می‌تواند ذلیل، ضعیف، خائف و غیره باشد، اما این واژگان بدیل، برای مفهوم مورد نظر شاعر کافی نیست. انتخاب این اصطلاح ناظر بر ویژگی‌های خاص عروس حجله‌نشین است که هیچ تناسبی با جنگ ندارد. عبارت «الشعب الدلیله روحه» نیز عبارتی عمیق و قابل تأمل است؛ ملتی که عزت‌نفس خود را از دست بدهد، روحش ذلیل و خواری در درونش ملکه می‌شود و طعمه‌ی آسانی برای استعمار و حاکمان فاسد خواهد بود. آگاهی‌بخشی و بیداری ملتی که ذلت را پذیرفته است، بسیار دشوار و چه بسا غیرممکن باشد. این عبارت بیانگر خشم درونی رفاعی از غفلت مردم است.

دستورزبان: جملات خبری، معلوم و مجهول

جملات خبری در زبان عربی در دو الگوی اسمیه و فعلیه، به‌کار می‌روند؛ «در جملات خبری متعارف، فاعل جایگاه ارائه‌دهنده‌ی اطلاعات و مخاطب، جایگاه دریافت‌کننده‌ی اطلاعات را دارد» (فرکلانف، ۱۳۸۷: ۱۹۲). ارائه‌ی اطلاعات جز در مواردی که اطلاعات درخواست می‌شود،

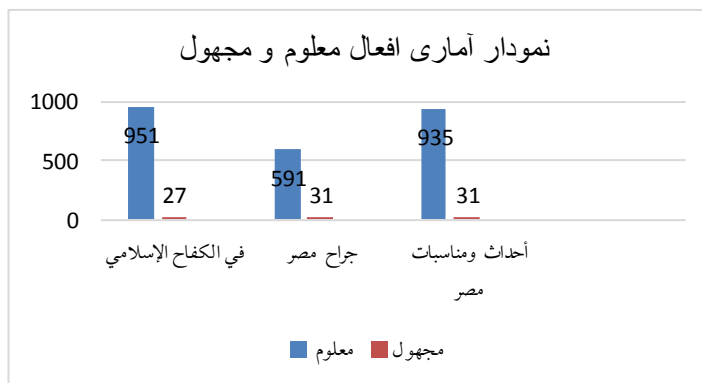
معمولاً از جایگاه قدرت انجام می‌شود. رفاعی به‌عنوان شاعر، نسبت به مردم در موضع قدرت قرار دارد. او با اعتراض به وضعیت موجود، در پی آگاهی‌بخشی و بیداری مردم است:

خَيْرُ الرَّعِيَةِ فِي صَلَاحِ رُعَاتِهَا كَمْ مِنْ رَعِيَةٍ أَقْتَدَتْ بِرُعَاةِ
(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۳۴۴)

کانون اطلاعاتی در جملات اسمیه در مفاهیمی که به‌عنوان نهاد در جمله مطرح می‌شوند، نهفته است و نشان می‌دهد که جمله بر چه موضوعی تمرکز دارد. در این بیت، کانون اطلاعاتی در «خیر الرعیة» که نقش مبتدای جمله را دارد، نهفته است. خبر در این مصراع، «فی صلاح رعاتها» است؛ رفاعی با بهره‌گیری از این ساختار، مصلحت مردم را منوط به اصلاح حاکمان می‌داند. اما جمله‌ی فعلیه، با فعل آغاز می‌شود و هدف از کاربرد آن خبردادن از وقوع کاری در زمان معین است. در مقطع زیر که در سال ۱۹۴۹ سروده شده، رفاعی با استفاده مکرر از ساختار فعلیه، جنایت‌های فاروق اول را به تصویر می‌کشد:

حَكَمَ الْبُغَاةُ فَمَا رَأَيْتُ بَعْدِهِمْ غَيْرَ الرِّصَاصِ إِلَى الصُّدُورِ يُسَدُّ
يَا مَصْرُ قَدْ عَاشَتْ بِأَرْضِكَ عُصْبَةٌ بِاسْمِ الصَّيَّانَةِ وَالْحِمَايَةِ أَفْسَدُوا
(همان: ۱۳۲)

فرآیندهای کنش در جمله به صورت معلوم و مجهول نمایان می‌شوند. جملات معلوم در زبان عربی متشکل از فعل و فاعل و جملات مجهول شامل فعل و نایب فاعل است. یکی از انگیزه‌های کاربرد فعل مجهول، تصریح نکردن به فاعل است؛ در واقع نویسنده با وجود آگاهی از فاعل، ترجیح می‌دهد آن را آشکار نکند. این رفتار در حوزه‌ی سیاست، محافظه‌کاری نام دارد. رفاعی، آگاهانه و ایدئولوژیک، مواضع خود را نسبت به حکومت و مردم، آشکارا بیان می‌کند و فعل مجهول در اشعار وی کمتر به چشم می‌خورد. وی به حاکمیت ظلم تصریح می‌کند که سینه‌ی معترضان را هدف گلوله قرار داده و اعتراضات - هر چند به حق - با گلوله مواجه می‌شود. فراوانی افعال معلوم و مجهول در سه دیوان «فی الکفاح الإسلامی»، «جراح مصر» و «فی أحداث ومناسبات مصر» که در بردارنده‌ی گرایش‌های اسلامی شاعر است، به شرح زیر است:

با توجه به نمودار فوق می‌توان گفت فراوانی قابل توجه افعال و کنشگران معلوم در این سه

دیوان، نشان از صراحت و عدم محافظه‌کاری رفاعی دارد:

رَعْمُوهُ عَهْدَ تَقَدُّمِ نَحْوِ الْعُلَا جَعَلَ الْمَوَاطِنَ صَاحِبَ السُّلْطَانِ
 جَلَبُوا الشَّقَاءَ لَنَا- فَأَيُّ نَقِيصَةٍ لَمْ تَنْشِرْ يَوْمًا بِكُلِّ مَكَانٍ
 وَصَفُوا الدَّوَاءَ لِرِشْوَةِ مَذْمُومَةٍ فَإِذَا بِهَا أَنْكَى مِنَ السَّرَطَانِ
 (همان: ۳۹۷)

رفاعی معتقد است که عبدالناصر برای حفظ قدرت، کشور را به هر مصیبتی دچار کرده‌است. عبدالناصر، در سال ۱۹۵۴ پس از برکناری محمد نجیب زمام امور را برعهده گرفت؛ او «در بحران مارس ۱۹۵۴ در پی هجوم به مجلس انقلاب، با پرداخت رشوه به رؤسای کارگران حمل و نقل عمومی از آنان خواست که به منظور بازگشت شورشیان به پایگاه‌ها اعتصاب کنند و حمل و نقل عمومی و ارتباطات کشور را مختل سازند» (غنیم، ۲۰۱۲: ۲۷۰) در این میان اگر مردم اعتراض کنند و با حکومت مخالفت ورزند، چنان گله‌ی گوسفند به سوی زندان‌ها رانده می‌شوند:

فَرَأَيْتُ شَعْبًا مُسْتَدِلًّا صَاغِرًا نَحْوَ السُّجُونِ يُسَاقُ كَالْقُطْعَانِ
 يَسْتَعْمَلُ الْأَشْرَارُ فِي تَعْدِيهِهِ مَا فَاقَ كُلَّ وَسَائِلِ الشَّيْطَانِ
 (الرفاعي، ۱۹۸۵: ۳۹۷)

رفاعی می‌گوید عبدالناصر، از بدترین افراد و ابزارها برای شکنجه‌ی زندانیان استفاده می‌کرد. او «تنها به بازداشت مخالفان خود اکتفا نمی‌کرد؛ بلکه انتقام و اشکال مختلف شکنجه را برای مجازات آنها به‌کار می‌گرفت» (غنیم، ۲۰۱۲: ۲۶۸-۲۶۹). «منش استبدادی وی در سرکوب و زندانی کردن کمونیست‌ها و اخوان المسلمین نمایان بود؛ زندان‌ها پر از مخالفان حکومت بود و حتی برخی، رویکرد افراطی سیدقطب را نتیجه‌ی برخورد قهری عبدالناصر می‌دانند» (کامبائینی،

۲۰۰۶: ۱۶۰). بر این اساس ریشه‌ی شکل‌گیری جریان‌ات افراطی اخوان المسلمین را می‌توان در رویکرد عبدالناصر جستجو کرد.

تفسیر

در سطح تفسیر به بافت موقعیتی و بینامتنی پرداخته می‌شود:

بافت موقعیتی

متن، بازتابی از جهان‌بینی شاعر و فضای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی حاکم بر جامعه است؛ آنچه در سطح تفسیر و بافت موقعیتی حائز اهمیت است، چیستی ماجرا و افراد درگیر در آن می‌باشد. مجموعه اشعار هاشم الرفاعی، دربرگیرنده‌ی اشعار وی در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۴۸-۱۹۵۹ در مصر است. این دیوان که در سال ۱۹۸۵ توسط مکتبه المنار اردن به چاپ رسید، شامل سه فصل وصف و گرایش‌ات اسلامی، شعر فکاهی و نمایشنامه‌ی شهید بنی‌عذره است. رفاعی، شاعری مصری با گرایش‌ات عربی اسلامی است. عاطفه‌ی آتشین او نسبت به مصر و دفاع همه‌جانبه‌ی از آن در برابر حاکمان مستبد و استعمارگران چپاول‌گر در اشعار وی موج می‌زند. مصر یکی از کشورهای مهم در عرصه‌ی جهانی است که «به‌خاطر وجود ذخایر عظیم و موقعیت استراتژیکی همواره مورد طمع بیگانگان به ویژه انگلیس و فرانسه بوده» (خضری، ۱۳۹۷: ۳۲) و در برهه‌ای از تاریخ شرایط بسیار حساسی را پشت سر نهاده است. مورخان، «این برهه از تاریخ مصر را به دو دوره تقسیم کرده‌اند؛ عهد سلطانی و عهد انقلاب؛ در عهد سلطانی، مصر به‌خاطر بی‌کفایتی ملک فاروق و فؤاد دوم دچار ضعف و فساد شده‌بود. همین امر باعث شد عبدالناصر و برخی همفکرانش در سال ۱۹۳۶، با هدف براندازی نظام پادشاهی، گروه نظامی سری الضباط الأحرار (افسران آزاد) را تشکیل دهند» (میرسلیم و همکاران، ۱۳۷۵: ۱۰/ جمال عبدالناصر). در سایه‌ی این دو دوره، رفاعی در سال ۱۹۳۵ چشم به جهان گشود و «در سال ۱۹۴۸، با سرودن قصیده‌ای با موضوع تقسیم فلسطین» (مجموع، ۲۰۰۴: ۱۰) حیات ادبی خود را با دعوت به جهاد برای آزادی فلسطین آغاز نمود:

آن الجِهَادُ فَأَقْدِمِ أَيُّهَا الْبَطْلُ وَأَمْسِكْ حُسَامَكَ وَأَطْعَنْ قَلْبَ صِهْيُونَا
جَاؤُوا يُرِيدُونَ تَقْسِيمًا فَقُلْ لَهُمْ وَالسَّيْفُ يَشْطُرُهُمْ لَنْ نَقْبِلَ الْهُونَا
(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۳۳۹)

اشعار رفاعی در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۴۸-۱۹۵۲ که اواخر دوران پادشاهی در مصر است،

«تصویرگر حقیقت این دوران و محصول بیداری زودهنگام شاعر و تعامل وی با حوادث است» (مجموع، ۲۰۰۴: ۱۰). یکی از مهم‌ترین حوادثی که مصر در این دوره شاهد آن بود، «توافق-نامه‌ی خروج نیروهای انگلیس از مصر بود که در سال ۱۹۵۴م به امضا رسید» (همان: ۱۴). به موجب این قرارداد، انگلیس متعهد شد که نیروها و ارتش خود را از مصر خارج کند. رفاعی این توافق‌نامه را رؤیایی بیش نمی‌داند و بر این باور است که انگلیس غاصب به هیچ تعهدی پایبند نخواهد بود:

قَالُوا الْجَلَاءُ... فَقُلْتُ حُلْمٌ خَيَالٍ لَا تَطْمَعُوا فِي نَيْلِ الْإِسْتِقْلَالِ
لَيْسَ الْجَلَاءُ رَحِيلَ جَيْشٍ غَاصِبٍ إِنَّ الْجَلَاءَ تَحَطُّمُ الْأَعْلَالِ
(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۳۹۳)

با اینکه «معاهده‌ی جلاء در سال ۱۹۵۴ به امضای دو طرف رسید، اما مبارزه علیه نیروهای انگلیس و خروج آنان همچنان ادامه داشت تا اینکه دو سال بعد (۱۹۵۶) انگلیس برای همیشه نیروهای خود را از مصر خارج کرد» (کامبائینی، ۲۰۰۶: ۱۱۷). افزون بر این، رفاعی شکستن زنجیر جهل، غفلت و سستی اراده را از خروج استعمار مهم‌تر ارزیابی می‌کند؛ چرا که جهل و غفلت زمینه‌ی تسلط حاکمان نالایق و مستبد و در نتیجه سلطه‌ی استعمار را فراهم می‌کند و مردم را در برابر چپاول استعمار به سکوت وامی‌دارد. رفاعی می‌کوشد با نمایاندن ماهیت استعمار، عقل‌های مردم را نسبت به اهداف شوم آنان بیدار سازد.

بینامتنی

بینامتنی^۳ شکل تحول‌یافته‌ی متون گذشته یا معاصر و صورتی از متن است که با استفاده از متون دیگر معنا می‌شود. تحلیل بینامتنی، نشانگر وابستگی متن به تاریخ و جامعه است که هر دوی آنها به عنوان منبع، «تحلیل بینامتنی را در نظم‌های گفتمان، از جمله ژانرهای ادبی، هنری، گفتمان‌ها و غیره امکان‌پذیر می‌سازند» (فرکلاف، ۱۳۹۸: ۱۰۸). رفاعی آثار بسیاری از شاعران قدیم و جدید را مطالعه نموده و «بخش زیادی از اشعار شاعران قدیم از جمله معلقات، مثنوی و بحرّی را حفظ کرده بود. او به احمد شوقی بسیار علاقه داشت» (مجموع، ۲۰۰۴: ۱۸) و «نمایشنامه‌ی شهید بنی عذره را متأثر از وی و اولین اشعار خود را به تقلید از مثنوی و شوقی سرود. رفاعی آثار بسیاری از ادبا از جمله عقاد، طه حسین و مصطفی صادق‌الرافعی را مطالعه کرده بود» (الرفاعي، ۱۹۸۵: ۲۲). اولین مصدر و منبع الهام وی که در کودکی آن را حفظ نمود، قرآن بود که در بسیاری از اشعار وی اقتباساتی از آیات و عبارات قرآنی به چشم می‌خورد:

أَفِي مِصْرَ نَحْيَا الْيَوْمَ أَمْ فِي جَهَنَّمَ
ثَلَاثَةٌ أَعْوَامٍ رَأَيْنَا خِلَالَهَا
قَدْ نَضِجَتْ مِنَّا الْغَدَاةُ جُلُودُ
مِنَ الْهَوْلِ مَا لَا قَدْ رَأَتْهُ نُمُودُ
(همان: ۴۰۱)

عبارت «نَضِجَتْ جُلُودُ» در بیت اول، تناص از آیه‌ی شریفه‌ی «كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا» (نساء/۵۶) است. این آیه بیانگر سرنوشت کافران در جهنم است که از شدت عذاب پوست تن آنها بریان شده و می‌سوزد؛ «در این زمان به اراده‌ی خداوند پوستِ سوخته به پوست تازه تبدیل می‌شود تا به حد کفایت، کیفر کفر به آیات الهی را بچشند؛ چرا که پوست تازه شدت عذاب و سوختن را کامل حس می‌کند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ۳/۴۷۲). رفاعی به منظور بازنمایی شرایط دشوار مصر و ظلم و خفقان حاکم بر جامعه از این آیه بهره برده است. این مقطع، از قصیده‌ی «فی الربیع» در دیوان «جراح مصر» است؛ این دیوان، «تصویرگر اوضاع حاکم بر مصر و مصیبت‌های مردم در اوایل حاکمیت جمال عبدالناصر (۱۹۵۶-۱۹۵۴) است» (الرفاعی، ۱۹۸۵: ۳۳). شاعر، مصر را جهنم سوزانی توصیف می‌کند که جز ترس و وحشت، چیزی در آن تجربه نکرده‌اند.

احادیث، دومین منبع الهام رفاعی می‌باشد که توسط پدرش جامع و جدش به او آموخته شد. یکی از احادیث مهم و متواتر در کتب معتبر شیعه و سنی حدیث ثقلین است. پیامبر اسلام (ص) در اواخر عمر مبارک خود فرمودند: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَعِترَتِي أَهْلَ بَيْتِي مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا أَبَدًا وَإِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرَقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضِ» (الصدوق، ۱۳۹۵: ۶۴). در این حدیث پیامبر (ص) قرآن و اهل بیت (ع) را ملازم یکدیگر قلمداد می‌نماید؛ زیرا معرفت واقعی به مفاهیم عالی قرآن مستلزم وجود عترت پیامبر (ص) است که با علم و یقین خود، کلام خداوند را همچون رسول خدا برای مردم تبیین کنند. رفاعی با بهره‌گیری از این حدیث، بازگشت به تعالیم قرآن را راه‌حل‌رهایی از مشکلات موجود قلمداد کرده و با تناص از این حدیث شریف، مردم را به تمسک به کتاب الهی دعوت می‌کند:

صَدَقَ الرَّسُولُ وَمَنْ سِوَاهُ مُصَدِّقٌ
إِنِّي تَرَكْتُ لَكُمْ كِتَابًا جَامِعًا
إِذْ قَالَ حِينَ دَنَا مِنَ السَّكْرَاتِ
هُوَ خَيْرُ دُسْتُورٍ لَخَيْرِ قُضَاةٍ
هُوَ بَرِّي لَنْ تَضِلُّوا طَالَمَا
هُوَ بَيْنَكُمْ بِمِثَابَةِ الْمَشَاكَاةِ
(الرفاعی، ۱۹۸۵: ۳۴۴)

در نظریه‌ی فرکلاف، یکی از فاکتورهای مهم در بررسی روابط بینامتنی، بررسی گفتمان‌ها و متون از منظر تاریخی است (فرکلاف، ۱۳۸۷: ۲۳۰). اندیشه‌ی جامعه‌ی اسلامی و به طور کلی اسلام‌گرایی یکی از مهم‌ترین گفتمان‌های مسلط در آن دوره و در تقابل با گفتمان چپ و

ناسیونالیستی بود. جنبش اصلاحی سید جمال و اخوان المسلمین دو جریان برجسته‌ی اسلام‌گرا در آن برهه بودند. بررسی اشعار رفاعی نشان می‌دهد که وی از این دو جریان تأثیر پذیرفته است؛ دوری از تعالیم اسلام اصیل یکی از عوامل ضعف جوامع اسلامی در اندیشه‌ی سیدجمال است که رفاعی در اشعار خود بدان پرداخته است. سید جمال بر این اعتقاد است که مردم کتاب الهی با آن عظمت را رها کرده و به خواب غفلت فرو رفته‌اند. آنان والاترین و کامل‌ترین اصول دین تمدن‌ساز را به فراموشی سپرده و به دنبال پست‌ترین آموزه‌های فرهنگ غرب، یعنی شهوت‌رانی به راه افتاده‌اند:

وَالدِّينُ أَوْشَكُ أَنْ يَزُولَ ضِيَاؤُهُ وَبَنُوهُ رَاخُوا فِي عَمِيقِ سُبَاتِ
تَرَكَوا كِتَاباً لِلَّهِ وَمَا حَاوَى مِنْ رَفْعَةٍ وَهِدَايَةٍ وَعِظَاتِ
وَمَسَّوْا وَرَاءَ الْغَرْبِ حَتَّى أَعْرَفُوا فِي اللَّهِ وَالْأَثَامِ وَالشَّهَوَاتِ
(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۳۴۴)

گرایش به غرب «در اواخر قرن هجدهم آغاز گردید و تا ابتدای قرن بیستم ادامه داشت. در دوره‌س اول دولت‌ها علی‌رغم مخالفت مردم، آگاهانه به غرب روی آوردند اما در دوره‌ی دوم، غرب‌گرایی تبدیل به غرب‌زدگی شد و شیوه‌ی تفکر اجتماعی مردم را تغییر داد» (نصیری، ۱۳۸۰: ۶۸). مردم در عرصه‌ی اجتماعی و فرهنگی، غرب را الگوی خویش قرار دادند. سیدجمال در گفتمان اصلاحی خویش «تفرقه و جدایی در میان مسلمانان را محصول اسراف‌کاری، رفاه‌زدگی و توجه به زرق و برق دنیوی قلمداد می‌کند و توقف و تعطیلی اندیشه و تفکر و سستی اراده را پیامد رفاه‌طلبی می‌داند» (ذوالفقاری و سلامت، ۱۳۸۷: ۱۴۲). در این راستا رفاعی غرب‌زدگی و طبقاتی‌شدن جامعه را از عوامل ضعف جامعه‌ی مسلمانان و استیلای استبداد قلمداد می‌کند. عده‌ای در حسرت قوت روزانه خود به سر می‌برند و عده‌ی دیگر آنقدر در رفاه و ثروت غرق شده‌اند که جز شهوت‌رانی به چیزی نمی‌اندیشند.

موضوع دیگری که سید جمال بدان پرداخته، نقش مطبوعات در ظهور فرقه‌گرایی در جهان اسلام است. وی معتقد بود «مطبوعات جایگاه مهمی در آگاهی‌بخشی و هدایت مردم بر عهده دارند. از این‌رو نشریه‌ی عروة الوثقی را با هدف مبارزه با استعمار و ترویج فرهنگ اتحاد اسلامی منتشر نمود. وی آزادی مطبوعات را به‌عنوان یکی از اصول اساسی مشروعیت سیاسی تحسین می‌کرد و «آن را یکی از ابزارهای ترقی غرب می‌دانست؛ چرا که این آزادی خوب و بد حکام را منتشر می‌کند؛ لذا آنان که از صفات حسنه برخوردارند، آن را افزایش می‌دهند و آنان که به فساد و استبداد مبتلا هستند، ناچار به ترک آن می‌شوند. هیچکس به آزادی مطبوعات اعتراض نمی‌کند مگر اینکه ضد حق و حقیقت و تهمت باشد» (اسدآبادی، ۱۳۵۵: ۷۰). رفاعی با اعتقاد به آزادی بیان و آزادی

مطبوعات، بر این باور است که فضای خفقان‌بار مصر ترس از شکنجه و زندان، آزادی بیان را از مطبوعات و رادیو سلب کرده است:

هذی الصّحافة حُرّةً أفلألمها
لم تَخشَ بأسَ رقابةٍ - مِنْ بَعْدِ أَنْ
أما الإذاعةُ فهی بوقُ دعايةٍ
في جوفِ أربعةٍ مِنَ الجُدرانِ
ألقوا بها في ظلمةِ القُضبانِ
عادَتْ بِداءِ الوَقْرِ لِإلذانِ
(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۳۹۷)

اخوان المسلمین به عنوان دیگر گفتمان اسلام‌گرای مسلط در آن دوره، همواره با محدودیت‌ها و مشکلات بسیاری از سوی حکومت‌ها مواجه بود. پس از درگیری اخوان با حکومت عبدالناصر، و زندانی و شکنجه‌شدن و حتی اعدام برخی از اعضای اخوان، برخی از آنها به این نتیجه رسیدند که «گفتگو و سازش با حکومت نتیجه ندارد و باید با زبان زور و خشونت با دولت سخن گفت. در این زمان، سید قطب که در نتیجه‌ی اختلافات میان عبدالناصر و اخوان در زندان به سر می‌برد، کتاب «معالم في الطريق» را نوشت و با بازتعریف اندیشه‌هایی چون جاهلیت و حاکمیت، جهاد و مبارزه، نقش برجسته‌ای در انقلابی و جهادی شدن سلفیان داشت» (فرمانیان، ۱۳۹۵: ۱۸۱). رفاعي نیز متأثر از این جریان، مردم را به جهاد فرامی‌خواند:

سَمَّ الفُؤادُ الرّوزَ والتّضليلاً
لا تَرْضِي غَيْرَ الجهادِ سَبِيلاً
قالوا: مُفاوِضةٌ! فقلْتُ لَهُمْ: مَتَى
أجدتُ مُفاوِضةً اللّئامِ قَتِيلاً
(الرفاعي، ۱۹۸۵: ۱۳۹)

قلب شاعر از دروغ‌پردازی، فریب و خلف‌وعده خسته شده و شاعر در برابر جریانی که همچنان به مذاکره اعتقاد دارند، مذاکره با افراد پست‌فطرتی که به پیمان خود پایبند نیستند را بی‌فایده می‌داند؛ لذا تنها راه حل مشکلات موجود را جهاد معرفی می‌کند.

تبیین

در این سطح فرکلاف، به تبیین اثرات دو سویه‌ی ساختارهای اجتماعی و گفتمان می‌پردازد. گفتمان حاکم بر دیوان الرفاعي، گفتمان سلفی‌گری و اسلامی‌سازی جامعه از راه جهاد و مبارزه‌ی سیاسی است. گرایش شاعر به این گفتمان محصول وضعیّت نابسامان و بحران‌های گسترده سیاسی، فرهنگی اجتماعی و اقتصادی است که بیش از دو قرن جهان اسلام را درنوردید. در این راستا، الیویه رواد^۴ اسلام‌شناس فرانسوی معتقد است که سلفی‌گری در نتیجه‌ی «بحران‌های حاصل از اوضاع نابسامان جوامع اسلامی شکل گرفته و محصول یک دین خاصی مانند اسلام، مسیحیت یا

یهود نیست؛ بلکه پیامد تحولات اجتماعی فراگیری است که اگر در هر جامعه‌ای -مسلمان یا غیر مسلمان- رخ می‌داد، نتایج مشابهی را به وجود می‌آورد» (روا، ۱۳۸۷: ۳۳-۳۶). فروپاشی امپراطوری عثمانی در سال ۱۹۲۴، جهان عرب از هم‌گسیخته و تجزیه شده‌ای برجای گذاشت که تحت سلطه‌ی انگلستان و فرانسه قرار گرفت. در چنین وضعیتی، نخبگان ناسیونالیست عرب خود را با دو وظیفه مواجه دیدند؛ اول «رهایی از کنترل اروپا و کسب استقلال، دوم ارائه‌ی یک برنامه‌ی ایدئولوژیک برای استقرار حکومت قانونی» (دکمجیان، ۱۳۸۳: ۵۹). از آنجا که جهان اسلام با نوعی بحران سیاسی و خلأ قدرت مواجه شده بود، «بحث‌های فراوانی درباره‌ی بدیل امپراطوری عثمانی در کشورهای اسلامی شکل گرفت و برخی همچون رشیدرضا خواستار برپایی حکومت اسلامی و تجددخواهانی مانند علی عبدالرزاق خواستار برپایی حکومت عرفی و سکولار شدند» (درویشی، ۱۴۰۰: ۲۰۱). الرفاعی به دنبال تشکیل جامعه‌ی اسلامی است و به‌عنوان شاعری اسلام‌گرا در برابر غیری -حامیان سکولاریسم- که هویت اسلامی او را تهدید می‌کند، بر هویت اسلامی خود تأکید دارد؛ به این حالت، تکواری در هویت گفته می‌شود. تکواری در هویت در نتیجه‌ی «برجسته-سازی یکی از منابع هویت‌ساز مانند دین، زبان، ملیت و غیره رخ می‌دهد و باعث می‌شود که فرد صرفاً با این هویت شناخته شود» (سن، ۱۳۸۸: ۲۲-۲۵) در دیوان رفاعی یک هویت تکواری مشاهده می‌شود که با توجه به فضای فرهنگی و تربیتی شاعر، مبتنی بر منبع هویت‌ساز دین شکل گرفته است. در این حوزه، جامعه‌شناسانی همچون رضوان السید و امانوئل کاستلز معتقدند که بنیادگرایی اسلامی «واکنشی برخاسته از احساس بی‌هویتی در برابر مدرنیته بود» (السید، ۱۳۸۵: ۱۴۹ و کاستلز، ۱۳۸۴: ۲۲-۳۰). انحطاط امپراطوری عثمانی، تجزیه‌ی امت یکپارچه اسلامی را در پی داشت و «ضعف و انحطاط این جوامع، باعث ایجاد بحران هویت فردی و اجتماعی در مسلمانان شد» (دکمجیان، ۱۳۸۳: ۶۰). آنان در مواجهه با مدرنیسم غربی و مقایسه‌ی عقب‌ماندگی خود با پیشرفت غرب احساس، یأس و سرخوردگی می‌کردند. الرفاعی می‌کوشد با برجسته‌سازی هویت اسلامی با این بحران مبارزه کند. از سوی دیگر هژمونی مدرنیسم غربی منجر به رواج غرب‌گرایی، گسترش فساد و بی‌دینی در جامعه مصر گردید و «ضعف نظامی، شکست‌های پی در پی اعراب از اسرائیل و ناتوانی دولت‌ها در آزادسازی فلسطین نیز، نوعی احساس ترس و ناامنی را در مسلمانان ایجاد نمود» (همان: ۶۵). همچنین فاصله‌ی طبقاتی، شکست وعده‌های حکومت‌ها در استقرار عدالت اجتماعی، فشار و سرکوب، سوء مدیریت دولت‌ها، فساد طبقه‌ی حاکم و ناتوانی دولت‌ها در ایجاد وحدت ملی منجر به افزایش نارضایتی مردم و بحران مشروعیت نظام‌های سیاسی شد. مجموع این عوامل در کنار ناکامی نسخه‌های غربی در ارائه‌ی برون‌رفت از بحران‌های متعدد جوامع اسلامی،

رفاعی را بر آن داشت تا با اعتقاد به حاکمیت مطلق الهی در تمام عرصه‌های زندگی بشر و ظرفیت اسلام در ارائه‌ی یک نظام سیاسی اجتماعی تکامل‌یافته و قابل انطباق با تمام زمان‌ها و مکان‌ها، و با تکیه بر اسلام به عنوان یک نظام اجتماعی تمدن‌ساز و دینی جامع و کامل که در بردارنده‌ی مؤلفه‌های یک زندگی سعادت‌مندانه‌ی دنیوی و اخروی است و در حوزه‌ی فردی و اجتماعی می‌تواند پاسخگوی نیازهای بشر در همه دوران‌ها باشد، اسلام را یک پشتوانه‌ی الهی اصیل برای ارائه‌ی برون‌رفت از بحران‌های متعدد جامعه قلمداد کند. لذا با تأسی به جنبش سلفی اصلاحی سیدجمال، به منظور اصلاح وضعیت نابسامان جوامع اسلامی، مردم را به احیای ارزش‌های اسلامی و بازگشت به قرآن و سیره‌ی سلف صالح فرا می‌خواند. شاعر، مفاهیم اسلام را در مقایسه با مفاهیم بنیادین غربی مبتنی بر پارادایم مدرنیته همچون سکولاریسم، فردگرایی و عقلانیت ابزاری بسیار متعالی‌تر ارزیابی می‌کند و بر این باور است که نسخه‌های غربی کمکی به حل بحران‌های متعدد جوامع اسلامی نخواهند کرد. وی متأثر از حرکت جهادی اخوان المسلمین، در اشعار خود تنها راه نجات جامعه را جهاد می‌داند؛ بدین معنا که تلاش می‌کند مردم را متقاعد سازد تا از طریق جهاد، اسلام را بر حکومت مسلط سازند. بر این اساس می‌توان سلفی‌گری الرفاعی را در زمره‌ی اسلام‌گرایان سیاسی الیویه روآ قرار داد «که خواستار اسلامی ساختن جامعه از طریق مبارزه‌ی سیاسی و انقلاب هستند» (روآ، ۱۳۷۸: ۳۳). بر اساس آنچه گفته شد، فلسفه‌ی سلفی‌گرایی رفاعی را می‌توان در الگوی مفهومی زیر طبقه‌بندی نمود:

نتیجه

بررسی دیوان اشعار هاشم الرفاعی نشان می‌دهد که این اشعار تراوشات ذهن شاعری جوان با گرایشات اسلامی افراطی است. گفتمان حاکم بر این دیوان، حول محور سلفی‌گری و اسلامی‌سازی جامعه از طریق جهاد و مبارزه سیاسی شکل گرفته است. به‌طور کلی گرایشات اسلامی در اشعار رفاعی بسیار برجسته است و زیربنای نگرش شاعر در تولیدات ادبی را تشکیل می‌دهد. تحلیل و مذاقه در اشعار رفاعی در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین و با تکیه بر نظریه‌ی انتقادی فرکلاف حاکی از این است که این دیوان بازتاب جامعی از حیات شاعر، فضای سیاسی

اجتماعی حاکم بر مصر و حوادث مهمی است که مصر در آن دوره شاهد آن بوده است.

۱- سطح اول: توصیف؛ در این سطح، رفاعی در انتخاب واژگان و دستور زبان متناسب با ایدئولوژی سلفی مورد نظر خود عمل نموده است. مبانی تفکر سلفی در اشعار رفاعی بیشتر در حوزه‌ی سیاسی نمود می‌یابد و وی به دنبال ترویج مقولاتی از قبیل افتخار به گذشته‌ی درخشان اسلامی، میهن‌پرستی، جهاد، استعمارستیزی، مبارزه با استبداد و ظلم حاکمان، اعتراض به خفقان حاکم بر جامعه، مطبوعات، عدم وجود آزادی بیان، نکوهش جهل و غفلت مردم، دعوت به اتحاد و همگرایی، بازگشت به قرآن و تاسی به اهل بیت(ع) است. در این میان، تقابل با حکومت جمال عبدالناصر و دعوت به جهاد، مرکز ثقل تفکر سلفی رفاعی را تشکیل می‌دهد. وی، اصلاح مردم را مستلزم اصلاح حاکمان می‌داند.

۲- سطح دوم: تفسیر؛ در تفسیر دیوان رفاعی، پیوند اشعار با تاریخ، سیاست و تعالیم دینی مشهود است. رفاعی در خانواده‌ای متدین و ملتزم به تعالیم اسلام متولد شد. تأثیر فرهنگ اسلامی و پرورش مذهبی وی در اقتباس از آیات و عبارات قرآنی و احادیث در اشعار او نمایان است. افزون بر این، رفاعی، قرآن را منبع جامع، موثق و مستحکمی برای اصلاح امور می‌داند و بر این باور است که مسلمانان در اثر دوری از تعالیم صحیح قرآن به مشکلات کنونی دچار شده‌اند. همچنین مبانی گفتمان سلفی در اشعار وی نشان می‌دهد که او از دو جنبش اسلام‌گرای رایج در آن دوره یعنی جنبش اصلاحی سید جمال و اخوان المسلمین تأثیر پذیرفته است؛ رفاعی متأثر از جریان‌های جهادی اخوان المسلمین، نسبت به حکومت جمال عبدالناصر مواضع تند و صریحی اتخاذ می‌کند. رویکرد مخالفت‌جویانه‌ی رفاعی در برابر حکومت پیامد مخالفت جمال عبدالناصر با جریان‌های اسلام‌گرا در مصر و اختلافات اخوان و ناصر است.

سطح سوم: تبیین؛ بررسی تأثیر متقابل ساختارهای اجتماعی و گفتمان در شعر رفاعی نشان داد که گفتمان حاکم بر دیوان رفاعی، گفتمان سلفی‌گری و اسلامی‌سازی جامعه از طریق جهاد و مبارزه‌ی سیاسی است. بحران هویت فردی و اجتماعی در مواجهه با مدرنیته، هژمونی نظام مدرن غربی، ضعف و انحطاط جوامع اسلامی، سرخوردگی از زمان حال و نبود نسخه‌ی جایگزین باعث شد که شاعر در زمره‌ی داعیان بازگشت به اسلام اصیل سید جمال، گذشته‌ی درخشان مسلمانان را جایگزین مناسبی برای راهکارهای غرب‌گرایان و راه‌حلی برای رهایی از وضعیت کنونی بداند. وی در اعتقاد به ایدئولوژی جهاد متأثر از حرکت جهادی اخوان المسلمین بوده است.

پی‌نوشت‌ها

1- Fundamentalism

۲- صلاح سالم یکی از سیاستمداران مصری است که در گروه افسران آزاد همکاری نزدیکی با جمال عبدالناصر داشت و نماینده ویژه وی در گفتگو با سران کشورهای عربی بود.

3- intertextuality

4- Oliver Roy

منابع و مأخذ

قرآن کریم

اسدآبادی، جمال‌الدین (۱۳۵۵). **مقالات جمال‌الدین اسدآبادی**، به کوشش ابوالحسن جمال‌الدین اسدآبادی، تهران: طلوع آزادی.

آقا گل‌زاده، فردوس (۱۳۸۵). **تحلیل گفتمان انتقادی**. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

_____ و غیثیان، مریم (۱۳۸۶). «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان»، **مجله زبان و زبان‌شناسی**، دوره سوم، شماره اول (پیاپی ۵): ۵۴-۳۹.

جمجم، زهیر (۲۰۰۴). **هاشم الرفاعی أسطورة الشعر والشهادة**. عمان: دار عمار.

خضری، علی (۱۳۹۷). «بررسی تعهد ادبی در شعر هاشم الرفاعی»، **پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان**، سال شانزدهم، شماره ۳۱: ۲۹-۴۶. DOI: 10.22111/JLLR.2019.4386

درویشی، هادی (۱۴۰۰). «در معنا و شاخص‌های بنیادگرایی اسلامی». **فصلنامه انجمن ایرانی مطالعه فرهنگی و ارتباطات**، شماره ۶۲: ۱۹۳-۲۲۰. DOI: <https://doi.org/10.22034/jcsc.2020.134954.2204>

دکمیجان، هرایر (۱۳۸۳). **اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب**، ترجمه حمید احمدی، تهران: کیهان.

ذوالفقاری، مهدی و سلامت، سجاد (۱۳۸۷). «سیری در اندیشه‌های سید جمال‌الدین اسدآبادی» **رهاورد سیاسی**، شماره ۲۰: ۱۲۹-۱۵۲.

الرفاعی، هاشم (۱۹۸۵). **دیوان هاشم الرفاعی**، جمع و تحقیق محمد حسن بریغش، الطبعة الثانية. الأردن: مكتبة المنار.

روآ، الیویه. (۱۳۷۸). **تجربه اسلام سیاسی**، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی و حسین مطیعی امین، تهران: الهدی.

_____ (۱۳۸۷). **اسلام جهانی شده**، ترجمه حسن فرشتیان، قم: بوستان کتاب.

السید، رضوان. (۱۳۸۵). «اسلام‌گرایان و جهانی شدن؛ جهان در آینه هویت»، ترجمه محمدمهدی خلجی.

فصلنامه نقد و نظر، سال چهارم، شماره ۳ و ۴: ۱۴۲-۱۶۴

سید قطب. (۱۹۷۹). **معالم في الطريق**، بیروت: دارالشروق.

سن، آمارتیا. (۱۳۸۸). **هویت و خشونت؛ ترجمه فریدون مجلسی**، تهران: آشتیان.

الصدوق، محمد بن علی (۱۳۹۵). **کمال‌الدین و تمام النعمة**، تهران: اسلامیة.

علی‌یاری، مریم و امین مقدسی، ابوالحسن (۱۴۰۲). «تحلیل انتقادی گفتمان سلفی در شعر معاصر عرب با تکیه بر الگوی فرکلاف (مطالعه موردی دیوان السیاسیات احمد محرم)»، *لسان مبین*، سال پانزدهم، شماره ۵۳: ۳۹-۶۰.

DOI: 10.30479/lm.2023.18422.3502

غنی، عادل (۲۰۱۲). *جمال عبدالناصر وعصره*، القاهرة: دارالمعارف.

فاضلی، محمد (۱۳۸۳). «گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی»، *پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی*، سال چهارم، شماره چهاردهم: ۸۱-۱۰۷.

فرکلاف، نورمن (۱۳۸۷). *تحلیل انتقادی گفتمان*، ترجمه فاطمه شایسته پیران. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.

_____ (۱۳۹۸). *تحلیل گفتمان انتقادی*، ترجمه روح الله قاسمی. تهران: اندیشه احسان.

فرمانیان، مهدی (۱۳۹۵). *درآمدی بر پراگندگی سلفی گری و وهابیت در جهان*. قم: رهپویان اندیشه.

_____ (۱۴۰۰). *مبانی فکری سلفیه*، قم: رهپویان اندیشه.

قطب، محمد (۱۹۹۲). *جاهلیة القرن العشرين*. القاهرة: دارالشروق.

کاستلز، امانوئل (۱۳۸۲). *عصر اطلاعات*، ترجمه حسن چاووشیان، تهران: طرح نو.

کامبائینی، ماسیمو (۲۰۰۶). *تاریخ مصر الحديث*، ترجمه عماد البغدادی. القاهرة: مجلس الأعلى للثقافة.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳). *تفسیر نمونه*. قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.

میر سلیم، مصطفی و دیگران (۱۳۷۵). *دانشنامه جهان اسلام*، ایران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.

نصیری، منصور (۱۳۸۰). «زمینه های تاریخی و سیر اندیشه های اصلاح گرای سید جمال الدین اسد آبادی»، *مجله معرفت*، شماره ۵۱: ۶۶-۷۵.

ویدوسن، اچ. جی (۱۳۹۳). *تحلیل گفتمان*، ترجمه نگار ایل غمی و نگار داوری اردکانی. تهران: جامعه شناسان.

Fairclough, Norman. (2001). *Language and Power*. England: longman (in English).

أسطورة التحليل النقدي للخطاب السلفي في شعر هاشم الرفاعي بناء علي نظرية نورمان فيركلف

مريم علي ياري^{١*}

أبوالحسن أمين مقدسي^٢

محمد حسن فؤاديان^٣

مسعود فكري^٤

المُلخَص

بالنظر إلى أنّ السلفية أصبحت اليوم خطاباً في الساحة السياسية والاجتماعية وأنّ هاشم الرفاعي، باعتباره شاعراً إسلامياً مصرياً، مثل الفكر السلفي في قصائده، فإنّ التحليل النقدي للخطاب السلفي في شعره يعدّ قضية تستحق الاهتمام؛ بناء على ذلك، يستعرض هذا البحث التحليل النقدي المعتمد على خطاب نورمان فيركلف في أشعار الرفاعي هادفاً إلى استكشاف أسس الخطاب السلفي وفلسفة هذا الاتجاه لديه. تشير نتائج الداسة إلى أن الرفاعي تناول مبادئ الوطنية، ومناهضة الاستعمار، والاعتزاز بالماضي الإسلامي المجيد، وإصلاح الحكام، ومحاربة الجهل والإهمال، والعودة إلى القرآن وتعاليم الدين الصحيحة، والجهاد، وحرية التعبير، والصحافة والاتحاد متأثراً بالنزعة السلفية للسيد جمال الدين الأسدآبادي. ويرى الشاعر أن الجهاد هو السبيل الوحيد لأسلمة المجتمع مستلهماً الحركة الجهادية لجماعة الإخوان المسلمين. لقد اتخذت النزعة السلفية عند الرفاعي من الأزمات السياسية والاجتماعية والثقافية والاقتصادية العديدة التي شهدتها المجتمع الإسلامي كأرضية لها ومنها أزمة الهوية الفردية والاجتماعية، ومواجهة الحداثة، وأزمة الشرعية للأنظمة السياسية، وهيمنة الحداثة الغربية، وتراجع المجتمعات الإسلامية وذلك بعد أن النسخ الغربية باءت بالفشل في تقديم الحل لمعظم الأزمات التي يعاني منها المجتمع الإسلامي. فيمكن تحليل النزعة السلفية لدى الشاعر من خلال تأثره بالخطاب السلفي عند الأسدآبادي والإخوان المسلمين والأزمات التي سبق ذكرها.

الكلمات الدليلية: الشعر العربي الحديث، التحليل النقدي للخطاب، فيركلف، السلفية، هاشم الرفاعي.

^١ الدكتوراه في اللغة العربية وآدابها بجامعة طهران، إيران

^٢ أستاذ في اللغة العربية وآدابها بجامعة طهران، إيران

^٣ أستاذ مشارك في اللغة العربية وآدابها بجامعة طهران، إيران

^٤ أستاذ مشارك في اللغة العربية وآدابها بجامعة طهران، إيران